

[Åter till
startsidan](#)

Upplagd 2006-09-22

Om mantal och jordatal mm

Georg Palmgren september 2001

Mantal

Mantal betecknade i början egentligen antal män (personer), men övergick tidigt till att betyda "antal besuttna bönder", d.v.s. antal gårdar. Som kameral term och skatteenhet kom det att användas som ett uttryck för antalet jordägare.

Innehav av jord blev det huvudsakliga villkoret för skyldigheten att delta i de olika skattebördorna. Det s.k. **bondatalet**, som var ett uttryck för antalet bönder, hade den största betydelse när det gällde skattefördelningen eftersom skatten utgick med lika belopp för varje bonde, oberoende av jordens storlek. I samband med att årliga jordeböcker började upprättas under Gustav Vasas tid kom bondatalet efter hand att knytas till visst jordareal och blev därigenom en form av hemmantal.

Ingen skattebonde fick lägga under sig mer jord än han behövde för att underhålla sig och sin familj. Hade han ett större jordinnehav eller lade under sig flera gårdar gick staten miste om skatt eftersom den utgick efter bondatalet. Inte heller fick jorden delas på sådant sätt att innehavaren inte längre var besuten, d.v.s kunde bereda skälig bärgning åt sig och sin familj och samtidigt lämna staten viss årlig skatt.

En fullsättes bonde räknades som ett mantal. Det fanns även storlekarna $\frac{1}{2}$ mantal samt $\frac{1}{4}$ mantal, som var den minsta medgivna storleken för en bondgård. Det hände att bönder någon gång lät skriva sina hemman för ett helt mantal, även om storleken inte gjorde skäl för det. Det ansågs nämligen som en heder att räknas som en helbonde. Torpare, som deltog i de tillfälliga utskylderna med $\frac{1}{4}$ mot helbönder, kallades fjärdingsbönder eller fjärdingstorpare. Det fanns också underavdelningar av torpare med $\frac{1}{8}$, $\frac{1}{16}$ etc mantal.

En lantegendoms mantal var från början ej slutligt fastställt. Med vissa mellanrum hölls förrättningar för ändring eller förmedling av mantalet. Mantalet kunde bli förhöjt på grund av bl.a. köp, byte, förpantning och nyodlingar. Mantalet kunde ändras även utan särskild skattläggning. I Norrland var mantalet i allmänhet av helt personlig natur och ökades med varje ny åbo på hemmanet. Från omkring mitten av 1700-talet blev mantalet slutligt bestämt för varje gård och skulle inte längre ändras genom skattläggning.

Setting och gårdetal

När skatter på medeltiden utgick med visst belopp för hela orter fördelades de efter setting och gårdetal. En fullsuten bonde räknades som hel setting. Sex settingar bildade en gård med en gårdeman som uppborädsman för skatten. 1 setting = 16 öresland. 6 settingar = 1 gård.

Förmedling

Ofta förekom nedsättningar av ett hemmans skatt genom s.k. förmedling. Det kunde vara nedsättning av den årliga räntan till kronan eller förmedling av mantalet som i sin tur gav minskning i de skatter och besvär som uttogs efter mantalet. Anledningen kunde vara att innehavaren helt eller delvis var ur stånd att erlägga skatten på grund av krig, pest, vålded och missväxt mm. Nedsättningen kunde vara av tillfällig natur och kvarstod så länge anledningen kvarstod.

I jordregistret finns ofta upptaget både fastighetens ordinarie (oförmedlade) mantal och det förmedlade mantalet. Det är det oförmedlade mantalet som gäller som andelstal i byns samfälligheter mm.

Ödeshemman

Den vanligaste anledningen till att ett hemman råkade i ödesmål var att ägaren eller åbon inte kunde fullgöra sin skattskyldighet mot kronan. Ödesgårdar innebar inte alltid på att gården var obrukad eller obebodd. Det kunde också vara så att bonden fått lindring med hela skattebeloppet.

Jordatal

Mantalet var alltså ett uttryck för skatteförmågan men sade inget om storleken av den jord som mantalsägaren innehade. I stället användes s.k. **jordatal**.

Jordatalet var ett mått på vilken yta man sådde ett visst mängd säd, råg eller korn. Det visade också hur stor äng som motsvarade ett lass hö. Jordatalet benämns även **byamål** och visade varje jordägares andel i byn.

I de norrländska landskapen hade jordatalen olika namn och definitioner, som t.ex. attung, mål, markland, öresland, seland, skälsland, bandland och snesland.

I **Hälsingland** angavs jordatalet i **mål**, som skulle vara så stort att man på ett mål kunde så en spann säd efter helsingespannen = $\frac{1}{4}$ tunna. Begreppet mål används omväxlande med spannland.

I ytmått var 1 **mål** = 16 x 16 famnar = 256 kvadratfamnar åker (räknat efter $3\frac{1}{2}$ aln på famnen). Det var också mått på ett lass hö. En sköll var = 512 mål

Skatten för $4\frac{4}{5}$ mål var ett öre och marken kallades ett öresland. Till ett fullgårdshemman räknades $76\frac{4}{5}$ mål eller 16 öresland. 24 mål bildade ett mantal, även kallat **gärdemantal**. (senare ändrat till 48 mål)

Även i **Medelpad** kallade man jordatalet omväxlande för mål och spannland. Gärdemantalet hade samma storlek som i Hälsingland (= 48 mål = 6 tunnors utsäde).

I **Dalarna** motsvarade ett **spannland** 28.800 kvadratfot och indelades i 20 snesland och 200 bandland. 1 bandland = 36 kvadratalnar.

I **Ångermanland** angavs jordatalet i sädesland eller seland. Ett seland skulle enligt de första undervisningarna utgöra 5 mark eller markland jord. Seland var även ett ytmått om cirka 9.800 kvadratalnar. På ett seland såddes 2 spann utsäde och ett seland motsvarade därför 2 mål eller $\frac{1}{2}$ tunnland. För varje seland utgick skatten med 8 penningar, alltså dubbelt mot Hälsingland och Medelpad. Ett gärdemantal kom att bestå av 24 seland och motsvarade 12 tunnland.

I gamla **Västerbotten** (Västerbotten och Norrbotten) hade olika jordatal efterträtt varandra. Till grund för dem låg åkerns storlek och tillgången till äng mm. Åkrarna angavs efter utsädet i tunnor, spann och skäl (tunnland, spannland, skälsland.) 1 skäl = $\frac{1}{8}$ tunna.

Vid **1543 års skattläggning** angavs åkern i pundland och spannland. Som underavdelning av spannland användes skäl eller skälsland. Äng och övriga förmåner sattes i skatt efter sitt värde i förhållande till ett spannland åker. Fiskevatten och kvarnar angavs, liksom åkern, i spannland och skälsland. Ett spannland åker eller fyra lass hö räknades för en skattningsmark med 16 penningar i skatt.

Vid en **ny skattläggning år 1547** angavs jordatalet i markland och öresland. Ett markland motsvarade **antingen** 2 spannland i åker eller 1 spannland i åker och 4 lass i äng. Den årliga räntan fördelades efter markland och bågamantal. Tillfälliga gårdar utgick efter mantalet med lika belopp för varje bonde. Mantalet var här ännu av personlig natur och ej knutet till jordens storlek.

Bågaskatt utgick under 1500-talet (tom 1606) efter **bågamantalet**, vari inräknade bonden själv jämte hemmavarande son eller måg som kunde spanna bågen. Bågaskatten var personlig och ej bunden till jorden.

Vid 1547 års skattläggning användes markland och öresland som jordatal. 1 mark i mynt innehöll 8 ören, 1 öre 3 örtugar och 1 örtug innehöll 8 penningar. På motsvarande sätt gjordes uppdelning av marklandet i 1 markland = 8 öresland, 1 öresland = 3 örtugland och 1 örtugland = 8

penningland. Ett **markland** likställdes med ett tunnland om 9.800 kvadratalnar (3.161 kvm). Öreslandet jämfälldes med ett skelsland. 1 skäl motsvarade i regel $\frac{1}{4}$ spann eller $\frac{1}{8}$ tunna. 1 skälsland = $\frac{1}{4}$ spannland = $\frac{1}{8}$ tunnland. Ett skälsland omfattade 1.225 kvadratalnar = ca 0,432 hektar. (Storleken kunde dock växla)

År 1605 kom bestämmelser om ny jordrevning. Jordatalen skulle nu läggas till grund för ett nytt mantal (skattetal). Åkern angavs efter utsädet i tunnor, spann och skäl (1 skäl = $\frac{1}{8}$ tunna). Efter detta bildades (år 1607) ett nytt gårdemantal, varvid 8 tunnors utsäde sammanfördes till 1 mantal. (2 tunnor i lunda räknades lika med 1 tunna i åker).

År 1607 medgav konungen, efter inbyggarnas klagomål, att ett mantal i bl.a. Kalix, Luleå och Piteå socknar skulle motsvara 8 tunnors utsäde. 2 tunnor i lunda skulle därvid räknas lika som en tunna eljest.

I **Torneå socken** ansågs jorden vara vida bättre än i de andra socknarna och det fanns gott tillfälle till fiske. Här skulle 4 tunnors utsäde bilda ett fullgårdshemman. Eftersom lasstalet i äng här vida översteg spanntalet i åker, bestämdes att två lass hö skulle sättas lika med en spans utsäde (sedan ett lass hö undanräknats för varje spans utsäde).

Det nya mantalet kom att ligga till grund för hela den ständiga räntan och för tillfälliga utskylder.

I Västerbotten mättes jorden med snöre. Till ett skälsland räknades 20 famnar à $3\frac{1}{2}$ alnar i längd och 5 alnar i bredd. 1 tunnland = 2 spannland = 8 skälsland. 1 skälsland = $\frac{1}{8}$ västerbottniskt tunnland om 9.800 kvadratalnar = ca 432 kvm (Nordisk Familjebok).

Vid skattläggningen var det viktigt att känna till om jorden besåddes varje år eller om någon del låg i träda. Vid ensädesbruk sammanföll antalet tunnors utsäde med tunnlandet. Vid tredings- eller tvåsädesbruk räknades den del av åkern som besåddes varje år.

Delningsgrund vid skifte

Som mått på hemmanets andel i byns mark användes oftast det gamla jordatalet. Då jordatalet vid beskattningen med tiden kom att svara mot det nya mantalet, låg det nära till hands att även låta mantalet bli ett uttryck för hemmanets andel i byn.

Inom de norra landskapen motsvarade mantalen följande gamla jordatal

- Hälsingland: 1 mantal = 16 öresland
- Medelpad: 1 mantal = 48 mål
- Ångermanland: 1 mantal = 24 seland
- Västerbotten: 1 mantal = 8 tunnors utsäde

Vid omräkningen från jordatal till mantal har andelarna jämkats något för att erhålla hanterliga bråktal. I äldre handlingar kan man ännu ha använt jordatalet, t ex öresland, som delningsgrund vid skiften.

Geometriska jordeböckerna

Åren 1642-1648 avmätte lantmätaren Erik Eriksson Vidman samtliga kustbyar i Västerbotten från Piteå i söder till Torneå i norr. Enligt instruktionen skulle lantmätaren uppmäta varje bys åker och äng samt anteckna åkerjordens beskaffenhet. För ängen skulle beräknas avkastningen vid medelmåttig gräsväxt, angiven i lass hö. Anteckningar skulle även göras om utängar och urfjällar samt om skog och fiskevatten till byn. Åkergårderna skulle arealberäknas och det hela skulle omräknas till öresland. Utsädet i varje gårde skulle antecknas och anges i antal tunnors.

Kartorna kallas för de **geometriska jordeböckerna** och finns förvarade i lantmäteriverkets arkiv i Gävle. Det är högst sannolikt att dessa uppmätningar av byarna legat till grund för den nya mantalssättningen.

Som exempel på tillämpning av mantalssättningen tar jag min "hemby", **Brändön** i Nederluleå socken.

Utsädet till hela byn upptas till $24\frac{3}{5}$ tunnors, dessutom erhålles 22 lass hö. Detta skulle enligt ovanstående normer ge drygt 3 mantal. Nu är Brändö

by drygt fyra mantal. Förklaringen får man kanske i beskrivningen som säger att förutom hö i gårderna så får byn 100 lass hö av ängen och 90 lass hö från kärr och myror. Dessutom har byn gott om skog och mulbete samt ett gott fiske.

För var och en av de nio hemmanen anges storleken i åker, uttryckt i skålsland. Detta är ett s.k. jordatal som visar varje hemmans andel i byn. Det användes sedan vid fördelning av nya uppodlingar och vid fördelningen av byns mantal.

Beskrivningen anger att det finns nio hemman i byn. Men Brändön består ju av 12 hemman !? Förklaringen finns i beskrivning som säger att "*trenne ödeshemman brukas under byn*". Troligen var det några andra hemmansägare som för tillfället brukade den jord som tillhörde ödeshemmanen. Jorden fanns ju och staten skulle ha sin skatt från den.

Skatter mm

Medborgarna har under århundradena betalat olika avgifter till staten. En del skatter har varit tillfälliga och andra permanenta. En del har varit personliga och andra har tagits ut efter jordinnehav och mantal. En del extra skatter har med tiden blivit ständiga. Det finns också skillnader mellan landskapen.

Grundskatterna bestod av jordeboksräntan, mantalsräntan och kronotionden. Skatterna erlades tidigare till stor del in natura. I de olika delarna av riket betalades med ortens produkter som t ex. spannmål, humle, smör, fläsk, fisk, ko, får, lamm, gås, höns, ägg mm. I de s.k. **orternas undervisningar** fanns uppgifter om vilka räntor mm som gällde, hur mycket som utgick för varje hel gård och vad varje enhet var värd i penningar, s.k. kronovärde. Ofta betalades skatten i andra produkter än de som angavs i orternas undervisningar. För omräkning till kronovärde användes s.k. markegångstaxor.

Det skulle ta för stort utrymme att här närmare gå in på skatteväsendet under äldre tider. I stället lämnas nedan några exempel på olika skatter, bevillningar och kontributioner (statsskatter), onera (bördor, besvär, pålagor) och gårdar (pålagor för tillfälliga ändamål) mm som kan ha belastat svenska folket. Exempelen är till största delen hämtade ur boken om orternas undervisningar:

Årliga räntan, jordeboksräntan, mantalsräntan, landtågsgården, ordinarie räntan, extra ordinarie räntan, byggningshjälpen, salpeterhjälpen, hjälpeden, drängelönen, hjälpedagsverken, öke- och drängedagsverken, boskapspenningar, skjutsfärdspenningar, rustkammarhjälpen, katsepenningar, djurlövet, krutveden, årliga hjälpen, Konung Gustafs dagsverken, drängejärnet, brukshjälpen, prästernas gård, lagmansränta, häradshövdingerränta, tingsgästningspenningar, kungsskatt, utskrivningspenningar, koppsskatten, städmålspenningar, gräsgäld, ollongäld, kronotionde, dagsverkspenningar, vedpenningar, torvpenningar, skrivarepenningar, sölvs-katten, arbetspenningar, första tagan eller livstidsstädseln, tredje års tagan, landtbodalern, byxeln eller städseln, huvudtionde, markgäldspenningar, faktori-hjälpen, hammarskatten, hyttegärdsjärnet, tiondejärnet, kvarntullsmantalspenningar, landskyld, skinnskatt, avradspenningar, prostetull, trög- eller kungsskatt, bågeskatt, ostskatten, avradsgråskinn, fisketaxan, lappräntan, rotepenningar, landskyld, haxe-palckan, lagmansräntan, altarehavre, städmålpenningar, bågeskatten (utgick för varje mansperson som fyllt 15 år).

Haxe-palckan utgick i Umeå och Luleå lappmarken med 1 par gemena lappskor eller röda handskar på varje rök.

Om lappskatten i Umeå lappmark anges i 1604 års räkenskaper: "*Är vetandes att, när en lappdräng är 15 år gammal och han förmår spänna bågen och bruka skytteri, då skall han första året utgöra i skatt: 1 mård; annat år: 2 mårdar; det tredje året: 3 mårdar eller 3 lispund gäddor eller 1 järv eller 1 bäver eller 1 utter eller 1 räf eller 1 timber grävärks*

samfång för varje mård, intill han blifver så gammal, att han icke förmår spänna bågen eller bruka skytteri, då skall för honom avkortas det första året: 1 mård; det andra året: 2 mårdar; det tredje året 3 mårdar och sedan skall han i sin lifstid fri vara och intet utgöra"

Avsöndringar

Nya fastigheter kunde bildas genom s.k. avsöndring. Säljare och köpare kom överens om vilket område som skulle avskiljas från stamfastigheten. Köparen fick lagfart (fasta) och den nya fastigheten registrerades. Även om det rörde sig om stora fastigheter, t ex ett helt skifte, fick den nya fastigheten inget mantal. De skatter som utgick efter mantalet skulle fortfarande betalas av ägaren till stamfastigheten. I samband med registreringen av avsöndringen fastställdes därför vilket belopp som köparen årligen skulle betala till säljaren. Denna skyldighet togs bort i samband med skatteomläggningen omkring förra sekelskiftet.

Jordnatur

I äldre tider ägdes den största delen av den odlade jorden av enskilda personer, s.k. odalmän, och jorden kallades odaljord. Med åren kom odalmännen att belastas av en mängd skatter och andra pålagor. Odalmännen kallades skattmännen, skatteägare eller skattebönder och jordnaturen kallades **skatte**.

Mark som en eller annan anledning kommit att tillhöra kronan kallades **krono**. Kronans mark kunde arrenderas ut mot en årlig avgift och brukas av kronbönder. Kronomark kunde överföras till skatte genom köp och kallas ibland kronoskatte.

Innehavare av skattejord kunde bli befriade från skatt för hemmanet genom att åtaga sig rusttjänst. En skattejordägare som på detta sätt "frälste" sin jord från skatt kallades frälseman och jorden kallades **frälse**. Frälse uppdelades i allmänt frälse, ypperligt frälse (säterier), skattefrälse (räntan av skattejord hade förvärvats av frälseman) samt frälsekatte (ägaren hade avhänt sig bördsrätten men förbehållit sig viss ränta).

"Besvärliga" mantal

Mantalsbråken hade i början storleken 1/1, 1/2, 1/4 och 1/8. Genom delningar kom nämnaren att få värden som t ex 16, 32, 64, 128 och 256 etc. Så långt är det ganska lätt att "räkna med bråk".

Genom olika lantmäteriförrättningar har de nya fastigheternas mantal i många fall fått bråktal som det kanske känns besvärligt att räkna med. Vi ägostyckning av en fastighet delade man först upp fastigheten på marken och därefter fördelades mantalet i proportion till var och ens innehav. En fastighets mantal kunde även ändras genom ägoutbyte, fastighetsreglering eller sammanläggning. Som exempel kan tas Luleå kommuns fastighet Hertsön 11:1 som år 1979 hade mantalet 872917/1290240.

En fastighets andel i byns samfälligheter omräknas lättast i procenttal i stället för att uttryckas i bråkdelar. Först måste man känna till hela byns mantal, t ex Gäddviks by med 259/128 mantal. En tomt i Bergnäset, som genom ägostyckning vid sekelskiftet fått andel med mantalet 9/256000, har då andelstalet $\frac{9}{256000}$ delat med $\frac{259}{128} = \frac{(9 \times 128)}{(256000 \times 259)} = \frac{1152}{66304000} = 0,0017\%$.

Hur stort är ett mantal?

Det finns i dag inget samband mellan mantalet och fastighetens storlek. Ett viss mått på storleken av åker och äng kunde man få av jordatalen i samband med de äldre skattläggningarna. Ett mantal kunde då t.ex. motsvara 8 tunnors utsäde (8 tunnland). 1 tunnland blir då 1/8 mantal och 1 skälsland 1/64 mantal.

Därefter har så stora förändringar skett genom uppodlingar och skiften av den samfälliga utmarken att mantalet inte längre ger någon fingervisning om hur stor fastigheten kan vara.

Ett viss mått på storleken av ett mantal fick man dock i samband med avvitringsarna på 1700- och 1800-talen. Vid avvitrningen bestämdes gränsen

mellan kronans och byarnas marker. För varje helt mantal tilldelade byn mark efter det s.k. tunnlandstalet som vanligen uppgick till 2.400 tunnland. Det var då fråga om mark av största godhetsgraden. Till byarna kom därför ofta att höra stora arealer av impedimenter, sjöar, myrar mm.

Städernas mantal

Även städernas jordar åsattes mantal. Enligt en förteckning från 1880-talet var mantalet för

- Luleå 1,000
- Piteå 3,000
- Haparanda 0,583

Grundskatterna avskaffas

Under åren 1885-1903 avvecklades de grundskatter som tidigare vilat på jordegendomarna och som fördelats efter mantalet. Mantalet fick nu endast betydelse som andelstal i byns samfälligheter. I de flesta byar har numera bildats samfällighetsföreningar enligt 1973 års lag. Andelstalet uttrycks nu i procent i stället för som mantalsbråk.

Källor

Om mantalet I, Gabriel Thulin, akademisk avhandling, Stockholm 1890

Om mantalet II, Gabriel Thulin, Stockholm 1935

Historisk utveckling af den svenska skifteslagstiftningen med särskildt afseende å frågan om delningsgrund vid skifte, Gabriel Thulin, Stockholm 1911

Orternas undervisningar, utgiven av kammarrådet J Falkman 1860

Beskrifning om Svenska hemman och lägenheter, deras olika natur och benämningar, samt särskilda åligganden och rättigheter under olika tidevarf. Bidrag till Kameral-Vetenskapens Terminologi, 1847

Skattläggningsväsendet och lantmätarna, E. Williams. Svenska

Lantmäteriet 1628-1928

Lantmäteri i Norrbotten, Föreningen Norrbottens lantmäterimuseum 1996

Nordisk Familjebok, Tredje upplagan

Svensk Uppslagsbok, Andra upplagan

Bra Böckers Lexikon

Nationalencyklopedien

Åter till startsidan
--

Upplagd 2006-09-22
